

Bəkir Nəbiyev
Akademik

Axtarışlar, tapıntılar və itkilər
(Azərbaycan dilində bədii tərcümələrin vəziyyəti və vəzifələri)

“Tərcümə sənəti” (Məqalələr məcmuəsi) kitabından. Bakı, “Elm” 1990, səh. 66-101.

(Məqalə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının 1975-ci ilin mart ayında keçirdiyi bədii tərcümə problemləri müşavirəsində müəllifin oxuduğu məruzə əsasında yazılmışdır)

Bədii tərcümə məsələsi hazırda Azərbaycan yazıçı və tərcüməçiləri üçün, bütünlükdə yaradıcılıq təşkilatımız və nəşriyyatlarımız üçün sosialist mədəniyyətini inkişaf etdirməyin təcrübə və nəzəriyyəsinə daha da təkmilləşdirmək baxımından xüsusilə ciddi əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumiyyətlə, tərcümə, xüsusilə də bədii tərcümə dünyanın bir – birindən uzaq iqlim guşələrində yaşayan, maddi və mənəvi nemətlər yaradan, müxtəlif dillərdə danışan, fərqli psixoloji təbiətə malik olan xalqlar arasında qarşılıqlı əlaqə və mötəbər dostluq körpüsüdür. Dostluq duyğularının vüsəti ölçüyə gəlmədiyi kimi, xalqların bir–birini daha yaxından tanımaq, dünya mədəniyyəti inciləri ilə zənginləşmək arzusunun da hüdudu yoxdur. Buna görə də tamamilə təbiidir ki, Sovet İttifaqı tərcümə ədəbiyyatının həcminə görə uzun illərdən bəri dünyada birinci yeri tutur. Biz fəxr edirik ki, bu rəqəmdə Azərbaycan tərcümə sənətinin də özünəməxsus yeri və sanbalı vardır. Ölkəmizin bütün xalqlarının dillərində yaradılan böyük sovet ədəbiyyatı ən çox rus dili vasitəsilə milli dilin və ərazinin hüdudlarını aşaraq, İttifaqımızda yaşayan bütün xalqların, eləcə də tərəqqipərvər dünya oxucularının malı olur.

İnqilabdan əvvəlki Azərbaycanda rus ədəbiyyatından edilən tərcümələrin miqyası və həcmi o qədər də böyük olmasa da tərcümənin məqsədi və prinsipləri, tərcümə sənətkarlığı baxımından qiymətli ənənələrimiz vardır. Hələ keçən əsrin ortalarından Azərbaycan yazıçılarında rus dilini, qabaqcıl rus ədəbiyyatını və mədəniyyətini öyrənməyə böyük həvəs oyanmışdır. Yeni, mütərəqqi ideyalar təbliğ edən demokratik ruhlu rus ədəbiyyatından tərcümə sahəsində A.Bakıxanovun, sonralar isə F. Köçərlinin, A. Səhhətin, R. Əfəndiyevin xidmətləri böyükdür. Krilov, Puşkin, Lermontov, Qorki və digər rus sənətkarlarının əsərlərini xüsusi məhəbbətlə dilimizə tərcümə edib ayrıca kitab halında hələ 1912 – ci ildə çap etdirmiş Abbas

Səhhət özü etiraf etmişdi ki, bu sahədə izlədiyim məqsəd elm və bilik günəşi kimi sevdiyi görkəmli rus sənətkarlarının nur şöləsi ilə həmvətənlərimin duyğularını işıqlandırmaqdan və ədəbiyyatımızı daha da zənginləşdirməkdən ibarətdir.

Bu nəcib məqsədə nail olmaq üçün A.Səhhətin göstərdiyi tərcüməçi–sənətkar səyləri bu gün də öyrənilməyə layiqdir. Biz bunu ona görə xüsusi vurğu ilə deyirik ki, A.Səhhətin tərcümə etdiyi müəllifləri “məhəlliləşdirməkdə”, onları “tanınmaz dərəcədə dəyişdirməkdə” ittiham edənlər də vardır. Həmin iddiaların həqiqətə müvafiq olmadığını sübut etmək üçün biz artıq çoxdan və haqlı olaraq müntəxəbatlara düşmüş “Gün ki, səhərlər çıxar, axşam batar” (“Həyatın dibində” pyesindən) kimi əla tərcüməni nümunə gətirə bilərdik. Lakin həmin şəri çoxlarının hər iki dildə əzbər bildiyini nəzərə alaraq, Lermontovun “Мтсыри” poemasından bir parçanı və A. Səhhətin ondan tərcüməsini müqayisə etməklə kifayətlənəcəyik.

Когда я стану умирать,
И верь, тебе не долго ждать.
Ты перенести меня вели
В наш сад, в то место, где цвели,
Акаций белых два куста...
Трава меж ними так густа,
И свежий воздух так душист,
И так прозрачно – золотист
Играющий на солнце лист,
Там положить вели меня,
Сияньем голубого дня
Упьюся я в последний раз,
Оттуда виден и Кавказ.
Быть может он с своих высот
Привет прощальный мне пришлет,
Пришлет с прохладным ветерком...
И близ меня перед концом
Родной опят раздастся звук
И стану думать я, что друг
Иль брат, склонившись надо мной,
Отер внимательной рукой,
С лица кончины хладный пот,
И что вполголоса поет
Он мне про милую страну...
И с этой мыслью я засну,
И никого не прокляну...

Yetər ol gün ki, tapşırım mən can,
Çox da çəkməz gəlib çatar o zaman.
Buyur ol gün mənə aparsınlar.
Bağımızda o yerdə qoysunlar;
Orda ki, yasəmən gül açmışdır,
Dörd bir ətrafa ətir saçmışdır.
Çox təravətlidir hava orada,
Var qədərdən füzun səfa orada.
Var gözəl laləsi, yaşıl çəmən,
Orda qoysunlar əmr eylə mənə.
Bir doyunca olum nəzərədəz,
Görünür orda çün bizim Qafqaz.
Bəlkə orda səba yeli ötüşə,
Bir bizim bağ tərəf güzəri düşə.
Həsrətilə baxanda mən vətənə,
Gətirə ayrılıq salamı mənə.
Bəlkə axır nəfəs, ölən yerdə,
Eşidim mən Vətən səsin bir də.
Elə fikir eylərəm o saətdə,
Başım üstə vaqtdi rəhlətdə.
Bir əziz doğma qardaşım vardır.
Sevgili yaru yoldaşım vardır,
Uzadıb diqqət ilə əllərini,
Pak edər alnımın sərin tərini,
Sanaram yoldaşam əziz kəs ilə
Məni oxşar həzin – həzin səs ilə,
Yataram bu xəyal ilə rahət,
Daha heç kimdən etməzəm nifrət.

Göründüyü kimi, burada Lermontov qətiyyəən “məhəlliləşməmiş” onun obrazları tanınmaz dərəcədə təbəddülata uğramamışdır. Əksinə, poemanın misraları əsl şair tərəfindən, yaradıcı mütərcim tərəfindən ikinci dildə ehyə edilmişdir. Bu dəqiqlik, bu ahəngdarlıq, biz deyərdik ki, dəqiqlik və ahəngdarlığın ustalıqla təcəssüm etdirilən vəhdəti Səhhət tərcüməsinin ömrünü xeyli uzatmışdır. Belə bir vacib cəhəti də nəzərdən qaçıрмаğa haqqımız yoxdur ki, ədəbi yaradıcılıq hadisəsinə tarixilik baxımından yanaşmaq lazımdır. A.Səhhət məlumdur ki, rus dilindən tərcümə ilə müntəzəm məşğul olmuş ilk professional Azərbaycan tərcüməçisi idi.

İnqilabdan əvvəl ayrı-ayrı ziyalıların və mədəniyyət xadimlərinin vaxtaşırı məşğul olduğu bədii tərcümə Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsindən sonra ümumxalq, ümumdövlət işinin vacib tərkib hissələrindən birinə çevrilmişdir. Xalqlarımızın bir-birini öyrənməsində, ədəbi-mədəni əlaqələrin inkişafında, qarşılıqlı təsir yolu ilə zənginləşməsində bədii tərcümənin rolunu və əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirən Azərbaycan yazıçıları bu sahədə çox böyük nailiyyət əldə etmişlər.

Radişşev – “Peterburqdan Moskvaya səyahət”, Puşkin – “Yevgeni Onegin”, Gertsen - “Kimdir müqəssir?”, Lermontov – “Zəmanəmizin qəhrəmanı”, Ostrovski – bütün məşhur dramları, Qoqol – “Ölü canlar”, Krılov – “Təmsillər”, Qonçarov – “Oblomov”, Qriboyedov – “Ağıldan bəla”, Dostoyevski – “Cinayət və cəza”, Çernişevski – “Nə etməli?”, Lev Tolstoy – “Anna Karenina”, “Dirilmə”, “Hərb və sülh”, A.Tolstoy “Əzablı yollarla”, M. Qorki – “Ana”, “Klim Samginin həyatı”, Furmanov – “Çapayev”, Mayakovski - “Lenin”, N. Ostrovski – “Polad necə bərkidi”, Fedin – “Qəribə yay”, Yesenin – “Şerlər və poemalar”, Fadayev – “Gənc qvardiya”, Şoloxov - “Oyanmış torpaq”, “Sakit don”, S. Smirnov – “Brest qalası”: digər qardaş xalqların klassik və müasir ədəbiyyatından: T. Şevçenko, İ. Franko, L.Ukrainka, O. Qonçar, A. Korneyçuk, P. Brovka, A. İsaakyan, O. Tumanyan, X. Abovyan, A. Şirvanzadə, Çarens, S. Kaputikyan, G. Emin, Ş. Rustavelli, İ. Çavçavadze, A.Sereteli, N. Barataşvili, İ. Abaşidze, Abay, M. Əvazov, Nəvai, Zülfüyyə, Ş Rəşidov, E.Vilde, Yan Raynis, Mejelaytis, Çingiz Aytamatov, Musa Cəlil və Rəsul Həməzətovun: ingilis ədəbiyyatından: Şekspir, Bayron, Kiplinq, D.Defo, Konan Doyl və Mayn Ridin: Amerika ədəbiyyatından: Mark Tven, Cek London, Drayzer və Heminqueyin: Alman ədəbiyyatından: Hote, Heyne, Şiller, L. Feyxtvanger və Remarkın: italyan ədəbiyyatından: C. Bokaço, Dante və Covanyollinin: fransız ədəbiyyatından: Rable, Hüqo, Balzak, Didro, Zolya, Stendal, Flober, Bualo, Barbus və başqalarının müxtəlif kitabları, seçilmiş əsərləri, ayrı – ayrı xalqların onlarca nəsr, şer və folklor antologiyaları, nəhayət, yüzlərlə digər kitablar... Ümumi həcmi varaqarilə ölçülən, qiyməti isə ölçüyə gəlməz bir xəzinə!

Bir zamanlar nəşriyyatlarımız bu görkəmli sənətkarların tək-tək əsərlərini Azərbaycan dilində buraxmaqla kifayətlənirdilər. Lakin indi SSRİ və dünya xalqları ədəbiyyatları nümayəndələrinin çoxcildlikləri tərcümə və nəşriyyat işimizin normalarından birinə çevrilməkdədir. Puşkin əsərlərinin altıcildliyi, Şoloxov əsərlərinin səkkizcildliyi, Taqor əsərlərinin səkkizcildliyi, Qaydar əsərlərinin dördcildliyi, Qorki əsərlərinin on beş cildliyi, habelə çoxlu ikicildliklər dediyimizə sübutdur. Rus dilindən Azərbaycancaya tərcümə olunmuş əsərlərin yalnız biblioqrafiyası üçün böyük bir kitab tərtib etmək lazım gələrdi (belə bir kitab tərtib etməyin də vaxtə gəlib çatmışdır). Biz mənzərəni təqribi də olsa canlandırmaq məqsədilə müxtəsər bir siyahı verməklə kifayətləndik. Lakin müxtəsər siyahının

özü də bu sahədə görülən işlərə ümumi, elmi–tənqidi nəzər salmağa və ondan bəzi əməli nəticələr çıxarmağa əsas verir.

Hər şeydən əvvəl diqqəti cəlb edən budur ki, Sovet hakimiyyəti illərində dilimizdə çap edilmiş tərcümə əsərlərinin sayı və həcmi ədəbiyyatımızın bütün tarixi boyu çap edilmiş tərcümələrin sayından və həcmindən qat–qat artıq olub, milli mədəniyyətlərin və ədəbiyyatların inkişafına partiyamızın göstərdiyi böyük qayğının qiymətli təzahürlərindən biridir. Biz, dünya mədəniyyəti xəzinəsinin parlaq incilərinə tərcümə vasitəsilə ölkəmizin digər xalqlarına nisbətən daha əvvəl, geniş miqyasda və yüksək səviyyədə sahib olmuş rus xalqına, onun qüdrətli dilinə minnətdarıq ki, həmin xəzinənin eyni hüquqlu varisləri olmaqla bizə bu dərəcədə əzəmi kömək edir! Qeyd etmək xoş və fərəhlidir ki, Dostoyevski romanlarına xas olan mürəkkəb və ziddiyyətli insan psixologiyası, Lev Tolstoy yaradıcılığındakı zəngin həyat lövhələri, tarixi vüsət, Çexov hekayələrinin lakonizmi, inqilab carçısı Mayakovskinin poetik nidaları, Yesenin rus təbiətinin ən səmimi təsviri üçün tapıb zərifliklə işlətdiyi təkrarsız boyalar ana dilimizdə müvəffəqiyyətlə səslənir. Belə böyük bir sərvətin Azərbaycan dilində yenidən canlanması təkcə ədəbiyyatımızın, estetik sərvətlər xəzinəmizin deyil, dilimizin özünün də xeyli inkişaf edib büllurlaşmasına, onun lüğət tərkibinin zənginləşməsinə səbəb olmuşdur.

“Literaturnaya qazeta” (12 iyul 1972 – ci il) səhifələrində bədii tərcümə məsələlərinə dair müzakirələrdə tərcüməçi və tərcümə nəzəriyyəçisi Y. Ryaşentsev “Ən yaxşı tərcümə nədir?” sualına belə cavab vermişdir: “Əgər ikinci dildə yaradılan əsər oxucuda orijinalın oyatdığı təəsüratla maksimum dərəcədə yaxın təsir oyada bilirsə, onu ideal tərcümə hesab etmək olar”. Onun oponenti – V. Koptilov isə təəsüratı tərcümə işində yeganə meyar kimi qəbul etməyin əleyhinə çıxaraq, ədəbi əsərin “ideya – bədii strukturasını” müqabil dildə canlandırmağı əsl bədii tərcümənin meyarı hesab edir. Bədii tərcümə sahəsində sovet realist tərcümə məktəbinin on illərdən bəri davam edib gəlmiş çox qiymətli təcrübəyə və mütərəqqi klassik ənənələrə əsaslanan qənaəti bundan ibarətdir ki, tərcümə orijinalın məzmunu ilə forması, ruhu ilə hərfi mənası arasındakı dialektik vəhdəti qoruyub saxlamalı, müqabil dilin leksik, sintaktik, üslubi imkanlarının, təsvir və ifadə vasitələrinin əsasında oxuculara çatdırılmalıdır. Burada tək – tək söz və ifadələrin mənası dərindən qavranılmalı, lakin onların hər birinin ümumiyyətlə adekvatı deyil, müəyyən mətn daxilindəki konkret vəzifəsi, daşdığı bədii yük açılmalı və ümumi ideya–bədii strukturaya tabe edilməlidir. Məntiqi dəqiqliklə bədii kamilliyin təcəssümünə nail olmaq üçün bu, riayət edilməsi son dərəcə vacib olan tələblərdən biridir.

Razılıq hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, tərcüməçilərimiz bu tələblərə əsasən cavab verən bir sıra qiymətli əsərlər yaratmağa müvəffəq olmuşlar. Sovet Azərbaycanının bədii tərcümə sahəsində ilk sanballı nailiyyəti olan “Jevgeni Onegin” bu gün də ən yaxşı bədii tərcümə kimi öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqdadır. Puşkin dühasının yetirməsi Səməd Vurğunun özü demiş, “qəlbinin bir parçasına”

çevrilib həmin tərcümə vasitəsilə Azərbaycan oxucularına təqdim edilmişdir. Bu əsərin tərcüməsindən 40 ilə yaxın bir müddət keçir. Lakin onun qəhrəmanlarının xüsusi bir şəriyyətlə səslənən taleyi ana dilimizdə də hər dəfə oxunanda adama xüsusi bədii zövq verir. Orijinalla müqayisədə bu tərcümənin məna dəqiqliyinə heyran qalmamaq olmur. Əsərin “Onegin” bəndi adlanan ondörlük formasına, xüsusən onun qafiyələnmə qaydalarına dəqiq riayət edildiyi də nəzərə alınarsa, S. Vurğunun həqiqətən böyük yaradıcı tərcüməçi istedadının nələrə qadir olduğunu təsəvvür etmək mümkündür. Qeyd etmək istərdik ki, “Yevgeni Onegin”in ölkəmizin bir çox türkdilli xalqlarının tərcüməsi Səməd Vurğunun tərcüməsindən sonra və bu tərcümənin təcrübəsi əsasında olmuşdur. M. Əvəzov S.Vurğunun tərcüməsinin “tərcümə sənətinin şedevri” adlandırmışdır.

Lermontov lirikasından Məmməd Rahimin, Mayakovski irsindən isə Rəsul Rzanın tərcümələri haqlı olaraq onların ikinci yaradıcılığı hesab edilir. Rəsul Rzanın bu sahədəki fəaliyyətini nəzərdən keçirərkən aldığımız ilk təəssürat belədir ki, Mayakovskinin ideyalar və məqsədlər aləminə, bu aləmin mühüm ifadə vasitəsi olan obrazlar dünyasına dərinləndirən bələd olmuş və əsərin rus poeziyasında novator sənətin yüksək zirvəsinə qalxan Mayakovskini sözün geniş mənasında Azərbaycan dilində danışdırmağı bacarmışdır. Məhz R. Rzanın tərcüməsində Mayakovskinin şer və poemaları dönə - dönə çap olunmağda, efirdə səslənməkdə, dərslik və müntəxəbatlarda öz şərəfli yerini tutmaqda, orta və ali məktəblərimizdə oxunmaqda, öyrənilməkdədir. R.Rza Mayakovski şerinin Azərbaycan dilində dəqiq səslənməsinin qayğısına qalarkən dilimizin daxili imkanları xəzinəsində axtarışlar aparıb, şairin orijinal obrazlarının ekvivalentinə gah bərabər, gah da ən yaxın olan tutarlı təsvir və ifadə vasitələri tapır, onun poeziyasına xas daxili dinamizmi, dərin inqilabi məzmunu ehtiva etməyə müvəffəq olur:

Sinfin beyni,
gücüdür,
Şərəfidir partiya.
Partiyamızla Lenin
iki qardaşdır əkiz!
` hansı daha əzizdir?
Ana tarix söyləsin.
Lenin deyən zamanda –
partiya deyirik biz!
Partiya söyləyəndə
düşünürük biz Lenin!
(“ Vladimir İliç Lenin ”)

Dinlətin ey yoldaşlar.

Dinləyin ey nəsillər.
Bu cür səsli carçını.
Coşqun təşviqatçımı!
Mən şer axınlarını
yerində susduraraq,
keçəcəyəm üstündən,
incə, lirik tomların.
O gün görəcəksiniz
Ölməmişəm, sağam mən.
Sizinlə bir canlı tək
söhbət açacağam mən!
(“ *Var səsimlə* ”)

R.Rzanın tərcüməçi fəaliyyətinin son dövr məhsulları arasında Lonqfellowun “Hayavata haqqında mahnı”, İrji Taufelin “İllər” və Nekrasovun “Rus elində kimin günü xoş keçir?” kitabları mühüm yer tutur. Son kitab onunla əlamətdardır ki, R.Rza öz tərcüməsində Nekrasovu təhkimçi mülkədar zülmünün atəşin ifşaçısı olan əsl xalq şairi kimi bütün əzəmiyyəti ilə təqdim edə bilmişdir. Poemanın rus xalq mahnılarına, bılinalarına məxsus canlı danışq dili, sarkazm dərəcəsinin yüksələn tənqidi ruhun Azərbaycan xüsusi qayğı və həssaslıqla tərcümə edilmişdir.

Rus ədəbiyyatından və rus dili vasitəsilə başqa xalqların bədii təfəkkür xəzinəsindən Azərbaycan dilinə tərcümə etməmiş nasir, xüsusən də şair Azərbaycanda demək olar ki, yoxdur. S. Rüstəm, Mirzə İbrahimov, Ə. Məmmədخانlı, N. Xəzri, Qabil, J. Əzimzadə, O. Sarıvəlli, N. Rəfibəyli, M. Seyidzadə, M. Dilbazi, Qılman İlkin, Cəfər Bağır, Cabir Novruz, Qasım Qasımzadə, Məmməd Araz, Aslan Aslanov, Ələviyyə Babayeva, Əzizə Cəfərzadə, Əkrəm Əylisli, Novruz Gəncəli, Nəriman Həsənzadə, Hüseyn Hüseynzadə bədii tərcümə sahəsində müxtəlif vaxtlarda qiymətli işlər görüblər. Lakin rus və dünya lirikasının, qardaş xalqlar poeziyasının Azərbaycan dilində səslənməsi sahəsində böyük əmək sərf etmiş Məmməd Rahimi (A. İsaakiyanın “Seçilmiş əsərləri”), Tələt Əyyubovun (Şekspirin Sonetləri), Adil Babayevin Azərbaycan səhnəsində oynayan bir sıra əsərlər, “Darıxma ana!” və “Tufan” pyesləri, Mikayıl Rzaquluzadənin (Heynenin “Seçilmiş əsərləri”), Ələkbər Ziyatayın (Qriboyedovun “Ağıldan bəla” sı, Mejalaytisin “İnsan”ı), yaradıcılıq fəaliyyətini başlayandan özünü demək olar ki, bütünlüklə rus dilindən bədii nəsr tərcüməsinə həsr etmiş Beydulla Musayevin, Hüseyn Şərifin, Əziz Şərifin, Cəlal Məmmədovun, Əli Səbrinin və Elxan İbrahimovun xidmətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Əziz Şərif, Əli Səbri, Cəlal Məmmədov, İmran Seyidov və Elxan İbrahimovun yaradıcılığı bir də onunla əlamətdardır ki, onlar eyni müvəffəqiyyətlə Azərbaycan yazıçılarının əsərlərini də rus dilinə çevirib, ümumittifaq oxucusununun malı edirlər...

Moskva Dövlət Universitetini bitirdikdən sonra təqribən 40 il ərzində fasiləsiz surətdə etdiyi tərcümələr sayəsində B. Musayev bu gün haqlı olaraq, Azərbaycan tərcümə sənətinin patriarxı sayılır. “Hərb və sülh” (II, III cildlər), “Ölü canlar”, “Alçaldılmış və təhqir edilmiş insanlar”, “Birinci Pyotr”, “İnsanın taleyi”, “Yenilməz insanlar”, “Xoşbəxtlik”, “Dekameron”, “Baskervillərin iti”, “Səfillər”, (II – III cildlər), “Ovod”, “Spartak”, nəhayət, “Ulenşpigel Əfsanəsi”. Xeyli ixtisarla verdiyimiz bu siyahı tərcüməsinin fəaliyyəti haqqında çox söz deyir və bizi yaradıcı mütərcimin əməyinə ehtirama çağırır.

Məhsuldar və təcrübəli professional mütərcim Hüseyn Şərifin yaradıcılığında Qorkinin “Klim Samginin həyatı” (I – III hissələr) əsərinin tərcüməsi mühüm yer tutur.

Qorkinin ən böyük əsəri olan bu epopeyanın tərcüməsi çox mürəkkəb bir işdir. Tərcüməçi Qorkinin üslubunu, yaradıcılıq laboratoriyasını kamil bilməklə bərabər, rus tarixinin böyük bir dövrünü xalq həyatını, məişətini, ictimai–siyasi həyat və fəlsəfi cərəyanlarını, hərtərəfli bilməlidir ki, əsərin bütün məzmununu, məziyyətlərini Azərbaycan oxucularına yüksək səviyyədə çatdıra bilsin. “Klim Samginin həyatı”nın tərcüməsinə Hüseyn Şərif böyük əmək sərf etmiş, gərgin yaradıcılıq işi görmüşdür.

“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti redaksiyanın tərcümə məsələlərinə həsr olunmuş axırını “ Dəyirmi stol” yığıncağında professor Ağamusa Axundov bədii tərcümə ilə məşğul olanları aşağıdakı iki qismə ayırmışdır: sənətkar tərcüməçilər, bir də peşəkar tərcüməçilər. Sənətkar tərcüməçi deyəndə o, xüsusi bədii yaradıcılıq istedadı, yüksək yazıçılıq – şairlik qabiliyyəti olanları, peşəkar tərcüməçi deyəndə, ümumiyyətlə, dilləri bilən, lakin özləri bədii əsər yazmaqda az məşğul olan, yaxud heç məşğul olmayan mütəxəssisləri nəzərdə tutur. Redaksiyanın həmin müşavirə haqqında qeydlərində bu təsnifata dair belə bir şərh vardır: “Bədii tərcüməni həqiqətən yaradıcı iş hesab ediriksə, özlərini tamamilə tərcümə işinə həsr edənləri bir yaradıcı kimi müəyyən dərəcədə nəzərdən sala bilən ifadələrdən çəkinməyimiz yaxşı olar. Redaksiya mütərcim əməyinə ehtiyat və etika ilə yanaşmışdır. Lakin yuxarıdakı təsnifat da obyektiv həqiqəti əks etdirməkdədir və özü də orada qoyulan tələb ədəbi – tənqidi fikir tarixində yeni deyil. N.A. Dobrolyubov “Vergili “Eneida” – sının cənab Şerşneviç tərəfindən rus dilinə edilmiş tərcüməsi haqqında” məqaləsində yazırdı ki, mütərcim fəvqəladə dərəcədə çox və müxtəlif tələblərə cavab verməlidir. Həmin tələblərdən birincisi kimi böyük tənqidçi göstərirdi ki, mütərcimin özü şair olmalıdır. Şairlik ruhu mütərcimə çevirdiyi əsərdə hətta “axıradək deyilib qurtarmamış” fikri də başa düşüb tərcümə etməyə imkan verir.

Əlbəttə, bədii tərcümə ilə məhz əsl yazıçıların məşğul olması tələbini biz də başa düşürük. Digər tələblərlə yanaşı bədii tərcümənin bir vacib tələbi də vardır ki, yazıçı olmayan mütərcimlər bəzən ona cavab verə bilmirlər. M. Əzizbəyov adına teatrın səhnəsində oynanılan rus və Avropa klassikası nümunələrini tamaşaçıların rəğbətlə qarşılanmasının bir səbəbi də onların dram sənətinin sirlərini, səhnənin tələblərini yaxşı bilən dramaturqlar, rejissorlar tərəfindən tərcümə olunmasıdır.

Təəssüf ki, bunu bəzi kinossenarilərin tərcüməsi (dublyajı) haqqında demək çətindir. Məlumdur ki, dublyaj zamanı bəzi texniki tələblərə də riayət etmək lazım gəlir. Onlardan biri budur ki, nitq bölgüsünün müqabilində mütərcim hecalarının sayı məhz orijinaldakının eyni, yaxud ona maksimum yaxın olan nitq bölgüsü tapmalıdır. Bu tələbin gözlənilməsi tərcümənin dilinə bəzi şərtliliklər, mətləbə az dəxli olan, bəzən də onu təhrif edən söz və ifadələr gətirir ki, onlar həddini aşanda işə ciddi zərər vurur. Məsələn, bu yaxınlarda mavi ekranlarda gördüyümüz “Köçəri cəbhə” filminin personajlarından biri deyirdi: “Kim ki, bizimlə qalmaq istəyirsə...” Aydın ki, burada “ki” bağlayıcısı ilə “sə” şərt şəkilçisi biri digərini inkar edir. İkisindən biri olmalı idi: “Kim bizimlə qalmaq istəyirsə”, yaxud “Kim ki, bizimlə qalmaq istəyir...” Lakin mütərcim “Те которые хотят остаться с нами” əvəzinə hecanın sayına görə ona yaxın səslənmək üçün qüsurə yol verməli olmuşdur. Həmin filmdə belə bir cümlədə nəzərimizi cəlb etdi: **“Qorxuram, əvvəl – axır bu ipin ucunu bizim boynumuza keçməsin”**. Buradakı təhriflər göz qabağında olduğundan onları şərh etməyi lazım bilmirik: yalnız bunu demək istəyirik ki, həmin təhrifləri heç bir texniki tələblə izah etmək düzgün deyildir.

Bir də, görərsən tərcümə dilinin təbiiliyini, dəqiqliyi, məna dərinliyi və ahəngdarlığı naminə bu tələbin buxovlarını xüsusi ehtiyac duyulduqda qırmaq olmazmı?

Əlbəttə, bədii əsər tərcümə edən şəxs önündəki sənətkarın duyğu və həyəcanlarını həssaslıqla qavramalı, onları yaşamağı bacarmalı, obrazlı ifadələrin mahiyyətindəki, zərifliyi almaq, müqabil dildə yaratmaq istedadına malik olmalıdır. Lakin bu tələbi birtərəfli başa düşməməliyik. Həyatda şer yazmayan, amma şair ruhlu, şairanə təbiətli, şair həssaslığına malik adamlar olduğu qəbul edilən bir həqiqətdirsə, ömründə hekayə yazmayan, yaxud lap az yazan, lakin qəlbən yazıçı olan mütərcimlərdən bu haqqı almaq ədalətsizlik deyilmi? Hələ biz orasını demirik ki, sərəsər qafiyələnmiş, bəzən isə qafiyələnməmiş əsərləri çıxan müəlliflər var ki, onlardan məhz şairanəlik, müasiranəlik, ümumən yaradıcı təbiət azlıq təşkil edir. Əgər Beydulla Musayev Dostoyevskidən tərcümələrində qəhrəmanların son həddinədək gərgin psixoloji və dramatik vəziyyətləri ilə bizi sarsıda bilirsə, o, məhz yaradıcı tərcüməçidir.

Son dövrün tərcümə ədəbiyyatından danışarkən qələm yoldaşlarımızdan üçünün yaradıcılığını ayrıca qeyd etmək lazımdır: Əhməd Cəmilin, Əliağa Kürçaylının və Tofiq Bayramın. Onların hər üçü əvvəllər də rus dilindən xeyli tərcümələr etmişlər. Son dövr Azərbaycan tərcümə sənətinin ağır və şərəfli yükündən isə onların payına xüsusilə sanballı hissə düşür. Lakin məsələ tərcümə olunan əsərlərin çoxluğunda kitabların sayında və qalınlığında deyil. Müasir şerimizin bu görkəmli nümayəndələri üçün də poetik tərcümə onların orijinal yaradıcılığının bərabər hüquqlu tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Diqqətli oxucular belə bir cəhətin fərqi varmamış deyillər ki, Əhməd Cəmil özünün axırıncı “Seçilmiş əsərləri”nin bir qismini tərcümələri üçün ayırmışdır. Nəşriyyat təcrübəmizdə nadir hallardan sayılan bu faktı necə

qiymətləndirmək olar? Biz bunu belə başa düşürük ki, hörmətli şairimiz Nekrasovdan, İsakovskidən, Sosyuradan tərcümələrini öz əsl yaradıcılıq əməyinin bəhrəsi kimi oxucularına təqdim etməklə onların qarşısında ətraflı hesabat verir.

Əliağa Kürçaylının Yesenindən və Dantedən, Tofiq Bayramın Tvardovskidən və Rəsul Həmzətovdan tərcümələri axır illərin fərəhləndirici ədəbi hadisələrindəndir. Bədii tərcümənin ədəbi – mədəni, ideoloji və siyasi həyatımızdakı əhəmiyyətini düzgün qiymətləndirən şairlər bu işə əsl sənətkar ehtirası ilə girişmişlər və biz inanırıq ki, onlar gələcəkdə də bütün yaradıcılıqları boyu həmişə bu nəcib fəaliyyətlərini davam etdirəcəklər. Kürçaylının Yeseninə vurğunluğu keçici hal olmadı, rus sənətkarına, onun bakir yaradıcılığını bütün incəlikləri ilə qavramasına gətirib çıxartdı.

Vurğunluq sözünü biz gəlişi gözəl işlətmədik.

Kürçaylı Yesenindən artıq iki tərcümə kitabının müəllifi idi. Onun tərcümələri üçün hər iki dili əla bilməyin və poetik həssaslığın vəhdətindən doğan mənə dəqiqliyi, səmimiyyət səciyyəvidir.

Xorasan bağları, evləri üstə
Nə üçün solğundur ayın ziyası?
Elə bil gedirəm rus çöllərilə,
Başımın üstündə duman cunası.

Soruşdum mehriban, əziz lalədən
Gecə sərvlərin kölgəsində mən.
O cavab vermədi bir kəlmə mənə.
Başını qürurla şax tutdu yenə.

Nə üçün qəmlidir ayın ziyası?
Ləkdə çiçəklərdən xəbər aldım mən
Çiçəklər söylədi: “Soruş bu sirri
Qəmli qızılgülün titrəyişindən”.

Qızılgül titrədi ləçəklərilə,
Ləçək dodağı ilə söylədi mənə;
“Başqası ilə gəzib sənəin şahənən,
Başqa birisini öpdü şahənən”.

Bu tərcümədə orijinala məxsusu demək olar ki, bütün əsas əlamətlər qorunub saxlanılmışdır. Füsunkar cənub gecəsi, onu heyranlıqla seyr edib. Təbiətlə insan arasındakı ünsiyyətin bir vasitəsi kimi canlandıran şimalı şairin incə ruhu, nəhayət, Şərq folkloru, motivlərilə aşılınmış bədii təsvir vasitələri – hər şey mütərcimin diqqətindən yayılmamış, səlist dillə, şairənə misralarla Azərbaycan dilində

canlandırılmışdır, Yeseninın bəzi şeirləri ikinci dəfədir ki, dilimizə tərcümə olunur. Onların 20 il əvvəlki nəşri ilə müqayisəsi (bax: “Rus şairləri Azərbaycan haqqında”, Bakı, 1955) bir daha təsdiq edir ki, Ə. Kürçaylı Yeseninədən tərcümə sahəsində səmərəli yaradıcılıq axtarırları yolunu tutmuşdur. “26–lar haqqında ballada”nın tərcüməsi bu fikrimizi sübut etmək üçün yaxşı nümunədir. Lakin həmin şeirin tərcüməsinə dair bəzi xırda iradlarımızı da demək istərdik.

Sergey Yesenin:

Пой песню, поэт,
Пой,
Ситец неба такой
Голубой
Море тоже рокочет
Песнь.
Их было
26.

Əliğa Kürçaylı:

Söylə, şair, nəğməni
Söylə sən yenə.
Mavi sətin çəkilib göyün üzünə.
Dənizin də nəğməsi
Ucaldı.
Onlar
26 – dı,
26.

Bütün tərcümədə olduğu kimi bu bənddə də Ə.Kürçaylı, Yesenin şeirinin zahiri əlamətlərini canlandırmış, eyni zamanda konkret olaraq bu ballada üçün seçilmiş təntənəli matəm ruhunu qoruyub saxlamağa müvəffəq olmuşdur. Burada ситец – çit əvəzinə sətin yazılması tərcümə prosesində yol verilən haldır ki, bundan şerdə itibazalan az şey var. Lakin oijinaldakı песнь sözünün yanındakı **пой** (oxu) əvəzinə tərcümədə **söylə** işlədilməsi bizi qane etmədi. Deyə bilərlər ki, qədim abidəmiz “Kitabi – Dədə Qorqud” un dilində boy boylamaq, **söz söyləmək** deyəndə söyləmək elə oxumaq mənasını verir. Lakin 26–lar haqqında əsrin tərcüməsində «пой» un qarşılığı olan “oxu” kimi ümumişlək sözü qoyub, bu gün özgə mənə verən **söylə** işlətmək istər filoloji, istərsə də tarixi cəhətdən özünü doğrultmur.

Xalq bir fırtına kimi
Qalxdı ayağa.
İmperiyanın önündə
Dayandı qat – qat.
Dayandı kəndlilərlə
Proletariat

Parçasındaki **qat–qat** ifadəsi də yerinə düşməmişdir. Üst-üstə dayanmış şərlər haqqında (yer dərinliyindəki süxurlar, evin mərtəbələri və s.) işləndikdə “qat-qat” məqbul olardı. Orijinalda isə söhbət proletariatla kəndlilərin vahid sırada, birgə çıxış etməsindən gedir:

На империю встали
В ряд
И крестьянин,
И пролетариат.

Bu cür ifadələrə A. Kürçaylının bəzi digər tərcümələrində də rast gəlmək olur. Lakin xoşbəxtlikdən onlar Yeseninın şərlərinin azərbaycancasından alınan ümumi çənaətbəxş təəssürat xələl gətirə bilmir:

Tofiq Bayramın Rəsul Həmzətovun tərcümələrinin geniş təqdir olunduğunu hamı bilir. Bu barədə mətbuatda çıxış edən müəlliflər arasında biz də varıq. Odur ki, bu qiymətli tərcümələr barədə deyilənləri təkrar etmək istəmirik. Tofiq Bayramın digər tərcüməsinin - A. Tvardovskinin “Üfüqlərdən üfüqlərə” poemasının azərbaycancasını oxuyarkən inandıq ki, bu əsər də dilləri gözəl bilən sənətkarın yaradıcılıq aləmini, təsvir, tərənnüm və tənqid etdiyi hadisə və əhvalatların mahiyyətini yaxşı duyan dərk edən şairin – mütərcimin əlinə düşmüşdür. A. Aslanovun müvəffəqiyyətlə etdiyi “Vasili Troyki” tərcüməsindən sonra “Üfüqlərdən üfüqlərə” Tvardovski yaradıcılığının dilimizdə səslənən ikinci gözəl nümunəsidir. Öz yaradıcılığının müəyyən məqamlarında, daha konkret desək sovet həqiqətinin bilik – publisist tərənnümündə Tofiq Bayramın “Üfüqlərdən üfüqlərə” müəllifinə yaxınlaşdıran əlamətlər poemanın Azərbaycan dilinə ürəyə yatan tərcüməsində az rol oynamamışdır.

Xeyr, yan keçməyəm, susmaram qəti,
Buna yol da verməz, əqidəm yolum.
Mənə partiyanın mərd həqiqəti
Deyib ki, həmişə onunla olum.
Bir sətirim ayrılmaz o həqiqətdən,
Onsuz yaratmaram, and içib ürək!

İnamla baxmaq üçün üfüqlərə mən,
Borcumu yerinə yetirəm gərək!

Bu sətirlər “Üfüqlərdən üfüqlərə” poemasının doqquzuncu fəslindəki son bəndlərin tərcüməsi olmasaydı, biz onları tərəddüd göstərmədən T. Bayramın eyni ruhda yazılmış vətəndaş lirikasından bir nümunə kimi qəbul etməyə hazırıq.

Mütərcim sərbəst olmalıdır. Mətndəki bütün sözlərin hökmən, həm də hərfi–hərfinə tərcüməsini tələb etmək onun – qolunu bağlamaq demək olardı. Haqqında bəhs etdiyimiz poemanın yeddinci fəslə belə başlayır.

Сибирь! Леса и горы скопом,
Земли довольно, чтоб на ней
Раздаться вширь пяти Европам
Со всею музыкой своей.

Tofiq Bayram “Со всею музыкой своей” ifadəsinin hərfi tərcüməsində haqlı olaraq imtina edib, canlı danışq dilində geniş işlənən dəm–dəstgah ifadəsini tapmış və bununla da Tvardovski fikrini bütün vüsəti ilə əks etdirə bilmişdir:

Сибир! Sıx meşədir, dağdır hər yanı,
Torpağı o qədər geniş ki, ona
Hər dəm–dəsgahı ilə beş Avropanı
Sığışdırmaq olar yığsaq yan – yana.

Lakin təəssüf ki, Tofiq Bayramın yol verdiyi sərbəstliklər bəzən müvəffəqiyyətlə nəticələnmişdir. Məsələn, həmin fəslin ikinci bəndində tək bir cə kəlmə sözü lüzumsuz yerə başqası ilə əvəz edilməsi, yəni «**Могучий край**» söz birləşməsi müqabilində “**qüdrət qalası**” yazılması tərcümədə zərərli olmuşdur. Mütərcim belə bir faktı nəzərdən qaçırmışdır ki, şair indicə misal gətirdiyimiz yeddinci fəslin başlanğıcında Sibirin genişliyindən danışmış onun vüsətindən bəhs açmışdır. Obrazlar silsiləsindən **Могучий край** anlayışı həmin böyüklük və genişlik obrazının bir növ davamı kimi mütləq qorunub saxlanmalıdır. **Qala** morfemi isə qüdrət rəmzi olsa da, bu mətn də göz işlədikcə uzanan varlı–barlı torpağın, üstü də, altı da zəngin olan geniş ərazinin, şairin üfüqlərdən üfüqlərə deyə xüsusi ehtirasla tərənnüm etdiyi vüsətin müqabili kimi çox kiçikdir.

И не скажу что сердце выну,
Ему на месте быть добро –

misralarını

Demərəm ürəyi qoparım, üzüm,
Yerində ən incə duyğular olsun,-
kimi tərcümə etməkdə düzgün deyil. Əvvəla, yerindən qoparılmış, üzülmüş ürəkdə hansı duyğular ola bilər? Bir də axı, A. Tvardovski ikinci misrada təkid edir ki, ürək öz yerində qalsa yaxşıdır.

Biz arzu edərdik ki, T. Bayram A. Tvardovskidən gələcək tərcümələrindən orijinalın ruhuna sadıq, mənasına daha həssas olsun.

Burada üzərində nisbətən ətraflı dayanılan, siyahılarda xatırladılan və adları çəkilməyən tərcümələr, nəhayət, Qorki əsərlərinin Azərbaycan dilindəki 15 – cildliyi, Şoloxov əsərlərinin 8 – cildliyi Lermontov əsərlərini 4 – cildliyi, Turgenov əsərlərinin 2-cildliyi, Dostoyevskinin, Lev Tolostoyun romanları bədii tərcümə sahəsindəki digər mühüm nailiyyətlərlə yanaşı mövcud nöqsanlar haqqında da müəyyən təsəvvür yaradır. Həm 15–cildliyin, həm də 8–cildliyin tərtibində redaksiya heyətləri həmçinin verdiyi imkanlar daxilində bu sənətkarların əsərlərinin müvəffəqiyyətlə seçmişlər. Həmin nəşrlər vasitəsilə Azərbaycan oxucusu Qorkinin demək olar ki, bütün məşhur hekayə və dramları, “Ana” romanı, “Uşaqlıq”, “Özgə qapılarında”, “Mənim universitetlərim” trilogiyası, “Klim Samginin həyatı” epopeyası, şer və publisitikası ilə bir küll haqqında tanış ola bilmişdir. Şoloxov 8 – cildliyinin tərtibində isə əsas yer ədəbin əvvəllərdə dilimizə tərcümə edilmiş “Sakit Don” və “Oyanmış torpaq” romanlarına verilmişdir. Sovet ədəbiyyatının, sosializm realizminin yaradıcılıq metodunun böyük ideya və sənətkarlıq imkanlarını parlaq surətdə təmsil edən bu iki qüdrətli ədibin əsərlərinin belə geniş miqyasda tərcüməsi və nəşri tamamilə təbii və gələcəkdə də davam etdirilməsi vacib olan qanunauyğun bir prosesdir. Ümumən çoxcildliliklərdəki əsərlər xüsusilə də Qorkinin və Şoloxovun romanları bu nəşrlər üçün hazırlanarkən onların tərcüməsi üzərində əsaslı təkmilləşdirmə işi aparılmışdır. Bu cəhətdən “Sakit Don” və “Oyanmış torpaq” ın 8 – cildlik üçün hazırlanmasında mərhum Cahanbaxşın çəkdiyi yaradıcılıq zəhmətini ehtiramla yad etmək lazımdır. “Sakit Don”– un 1961-ci il nəşrində Qriqorinin çayı keçib həyətlərində öz oğlu ilə görüşərkən yaşadığı həyəcanın təsviri belə tərcümə edilmişdir:

“Məşədə ikən uşaqlarını xatırladığı zaman gecələr axtarıb tapdığı bu nəvazişkar və zərif sözlərin hamısı indi Qriqorinin hafizəsindən çıxıb getmişdir. O, dizi üstə çökərək oğulcuğazının soyuqdan qızarmış balaca əllərini öpə-öpə boğuş səsi ilə yalnız bircə kəlməni deyib dururdu.

- Oğulcuğazım... Oğulcuğazım...

Qriqori onu qucağına götürdü. Oğlunun çöhrəsinə quru, hədəqədən çıxmış bir şəkildə yanan gözləri ilə hərıs–hərıs baxaraq soruşdu:

- Necəsiniz? ... Xalan necədir, Полюшка, - hamısı salamatdırmı?

... Dünya xalam sağ-salamatdır, amma Полюшка payızda öldü, Boğaz xəstəliyindən”.

15–il sonrakı nəşrində isə həmin parça aşağıdakı vacib təshihə məruz qalmışdır:

Orada, meşədə uşaqlarını andığı zaman gecələr **dilində əzbər etdiyi şirin sözlərin hamısı yadından tamam çıxmışdır**. O, oğlunun qarşısında diz çökərək onun soyuqdan qızarmış balaca əllərindən öpə-öpə, boğuş səslə yalnız **bircə söz deyirdi**:

- Oğlum ... Oğlum...

Qriqori onu qucağına götürdü. **Dəlicəsinə alışıb yanan gözlərini üzünə zilləyərək soruşdu**:

- Siz burada necə yaşayırsınız... Bibim, Полюшка sağ salamatdırmı?

- ... Amma Полюшка payızda öldü.

- **“Boğaz ağrısından”**.

Kursivlə verdiyimiz təshihlər, əvəzətmələr yeni söz və ifadələr son nəşrin əvvəlkinə nisbətən xeyli təkmilləşdiyini əyani surətdə nümayiş etdirir. Ümumiyyətlə bu nəşrdə əsərin dili daha da rəvanlaşmış, orijinala tərcümənin tərkib hissələri arasında adekvatlıq artmış, başlıcası isə, tərcümənin bədii səviyyəsi yüksəlmiş, Şoloxov mətninə əvvəlkindən xeyli artıq uyğunlaşdırılmışdır.

Bu nə qədər qeyri-normal və xoşa gəlməz olsa da, təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bizim bəzi tərcümələrimiz də mətni təhrif çox ciddi qüsurlar müşahidə olunmaqdadır. F. Engelsin Birinci İnternasionalın baş katibi F.A. Zorgeyə yazdığı 23 aprel 1887–ci il tarixli məktubunda öyrənirik ki, böyük alim bəzi əsələrinin tərcümə keyfiyyətindən çox narazı qalmışdır. “... İngilis dilində yazılmış əsələrinin başqası tərəfindən almancaya tərcüməsinin, həm də səhvlərlə dolu olub, orijinalın mühüm yerlərini təhrif edən tərcüməsinin çapdan çıxmasına yol verə bilmərəm... Mən xahiş etdim orijinalı qaytarsın ki, onu özüm tərcümə edim. Əsərin elə yerləri var ki, hər sözü elmin qızıl tərəzində çəkilməlidir...”

Öz – özünə aydındır ki, ədəbi əsələrin də həm elmi, həm də bədiiyyatın qızıl tərəzində çəkilməli məqamları var və tərcümə zamanı onların vəznə yüngül və ya ağır olmasına yəni təhrifinə əsla yol verilməlidir. Bədii tərcümənin eybəcər üsullarından olan təhrif orijinala, onun məna xüsusiyyətlərinə diqqətsizliyin, laqeydliyin, tərcümədə yüngül müqavimət deyilən bədnam yolla getməyin ağır nəticələrindəndir.

M.Qorkinin “Oxucu” hekayəsinin tərcüməsində belə bir parça ilə rastlaşanda təəccüb etdik.

“Gecə vaxtı idi, mən evdən küçəyə çıxdım, çap olunmuş hekayəmi yaxın adamlarımın çevrəsində oxudum. Bu hekayəyə görə məni çox təriflədilər”.

Burada qüsurlar təkcə ondan ibarət deyil ki, mütərcim “yaxın adamlarımın çevrəsində” kimi mənasız bir söz yığımından istifadə etmişdir. Başlıca qüsurlar budur ki, “Была ночь, тогда вышел на улицу из дома, где в кругу близких мне люди читал свой напечатанный рассказ» kimi sadəcə bir cümləsinin sintaktik quruluşu mütərcim üçün anlaşılmaz qalmışdır. Orijinalda birinci şəxs çap olunmuş birinci

hekayəsinin evdə oxuyur. Buna görə də yaxın adamları onu tərifləyirlər. Tərcümədə isə hekayə küçədə, özü də... gecənin qaranlığında oxunur.

Turgenevin 2 cildliyindəki “Qəribə əhvalat” hekayəsində birinci şəxsin dilindən deyilir:

“Мой магнетизер сталь окончательном, юродивым. Вот куда повернула его та сила, которую нельзя было не признать в нем».

Tərcümədə isə oxuyuruq:

“Mənim sehrikdarım (?) tamam divanə olmuşdur. Bax, ondakı **inkar edilmiş** qüvvə gör onu nə hala salmışdır”.

Orada inkar edilməz qüvvədən, burada isə inkar edilmiş qüvvədən söhbət gedir.

“Klim Samginin həyatı” romanın üçüncü hissəsində Bezbedovla söhbət edən parisli deyir:

“ Во Франции революцию делали богатые буржуа против дворян, которые уже разорились, но держали короля в своих руках».

Bu cümlə Azərbaycan dilinə belə tərcümə edilmişdir:

“Fransada inqilabi varlı burjular müflisləşmiş zadəganlara qarşı eləyirdilər, ancaq yenə də kralı əllərində saxlamışdılar”.

Orijinalda kralı əllərində saxlayanlar iflas etmiş zadəganlardır, tərcümədə isə... varlı burjular. (!). Göründüyü kimi burjua inqilabı üçün heç də adi məsələ olmayan krala, monarxa münasibət məsələsi bu mətnin tərcüməsində qarışdırılmışdır.

Şoloxovun “Qanlı düşmən” hekayəsinin bir yerində deyilir: “ из степи шла ночь, сгущая краски, и едва лишь село солнце, на колодезным журавлем повесла, мигая, звездочка, застенчивая и сгущенная как невеста на первых смотрена». Bu cümlənin müqabilində Azərbaycan səkkizcildliyinin birinci kitabında oxuyuruq:

“Çöldən gecə yaxınlaşmaqda, boyaları qatlaşdırmaqda idi: gün yenicə batmışdı ki, qızgördü zamanı qız utandığı kimi utancaq ulduz göz vura – vura quyu çarxının üzərindən asılı qaldı”.

Qapısına elçilər gəlmiş qızın utancaqlığı hara, göz vurmaq hara? “Qanlı düşmən hekayəsindəki mətnin özünə diqqət edəndə görmək çətin deyil ki, Şoloxovun bu əla təşbehindəki **мигать** sözünün müqabilində göz **vurmaq** yox, **göz qırpmaq** yazılmalı idi. «Колодезный журавиль» ifadəsinin də “quyu çarxı” kimi tərcümə edilməsi təhrifdir, “quyu mancanağı” kimi tərcümə etmək lazım idi.

Təhriflərin böyük bir qismi tərcümə prosesində orijinalın üzdə olan, ilkin gözə çarpan mənasına uymaqdan, onun mətn daxilindəki konkret mənasını axtarmamaqdan meydana gəlir. Hərfi tərcümə adlanan bu xətanın orijinalın ideya və bədii keyfiyyətinə vurduğu zərəri heç nə ilə müqayisə etmək olmaz. Əlbəttə, tərcümə dəqiq olmalıdır. Lakin bədii tərcümədən söhbət gedərkən bu anlayış daha geniş və spesifik məzmun kəsb edir. Hərfi–hərfinə edilmiş tərcümə ümumiyyətlə, naqis tərcümədir. Bədii əsərin tərcüməsində isə tamamilə dözülməz haldır. Hərfi tərcümədə əsər ideyaların, obrazların məcmusu kimi, bir tam və bütöv kimi deyil, ayrı

– ayrı sözlərin, ifadələrin əksər halda da onların lazımı mənasından uzaq çalarlarının tərcüməsi kimi təqdim olunur. Əsl mütərcim sözlə, dilin bədii, üslubi imkanları ilə həssaslıqla işləməyi bacarmalı, necə deyərlər söz üzərində əsməlidir.

Böyük Çili şairi Pablo Neruda “Etiraf edirəm ki, yaşamışam” adlı xatirələrində (“Literaturnaya qazeta”, 17 iyul 1974) belə yazır: “Mənim aləmində sözlər qanad açıb uçmağa da, cəh-cəh vurub oxumağa da qadirdir. Mən sözləri sevirəm. Yığış toplayıram, saf-çürük edirəm, əridib yenidən tökürəm. Mənim sevimli sözlərim! Onlar ləl-cəvahirat kimi bərq vurur. Sözlər o qədər gözəl və cazibədardırlar ki, mən onların hamısını birdən şerimə salmaq istəyirəm. Ətrafımda fırlanan, başımın üstündə səslənən sözləri mən elə onlar uçduqları yerdə tuturam, təmizləyib, hamarlayıb, təzə paltar geyindirib yenidən buraxıram. Söz hər şeyə qadir olan bir məxluqdur. Sözlərin şəffafi, kölgəlisi var, sözlərin çəkisi, sanbalı var. Onların bəziləri qu tükü kimi yüngül, bəziləri isə stalaktit parçası kimi ağır olur. Sözlər bizim həm qədim keçmişimiz, həm də bugünümüzdür. Mənim sözlərim, mənim dilim qəlbimə o qədər doğmadır ki!”.

Dünyanın ən görkəmli söz sənətlərindən birinin söz haqqında qənaətləri təkcə şairlərin, yazıçıların deyil, mütərcimlərin də hər gün yaşadıkları yaradıcılıq həyəcanlarını çox gözəl əks etdirməklə yanaşı, onların söz üzərində, bədii əsərin-tərcümənin dili üzərində dönə-dönə, zərgər dəqiqliyi ilə işləməyə çağırır.

Tərcümə əsərini oxuyarkən biz hər şeydən əvvəl bunun fərqi varırıq ki, şəninə dünyanın ən böyük sənətkarlarının söz qoşduğu, Füzuli demiş, “hər ləhzə yoxdan var olan” sözlər tərcümədə özlərini necə hiss edir, onların hamısı öz yerindədirmi və üzərlərinə düşən məna, üslub ahəngdarlıq vəzifələrini yerinə yetirə bilirlərmə? Təəssüf ki, bir sıra hallarda bu suala mənfi cavab alırıq.

Dostoyevskinin “Cinayət və Cəza” əsərində Razumixin Raskolnikovla söhbəti zamanı bir nəfərin qarasına söyləyir və onun bəd əməllərindən danışdıqdan sonra deyir:

«Хотел было ему для очистки тоже струю пустить...»

Mütərcim orijinalın hərfinə qarılıra, «струю пустить» ifadəsinin üzə olan mənası ilə kifayətlənib, belə yazmışdır:

“İstərdim vicdanımı təmizləmək üçün onun üstünə cərəyan buraxım”.

Əslində isə Razumixin Cebaryova hər bə - zorba gəlmək, onun köpünü almaq istəmişdir. Burada həmsöhbətini üstünə cərəyan buraxmaq kimi ağlasığmaz bir vəziyyətdən söhbət ola bilməz.

Orest Maltsevin “Dənizdə şəfəqlər” romanının tərcüməsində yol verilmiş belə bir qüsur isə bizi daha çox narahat etdi. «Баку чудесный город...» deyə söhbətə başlayan O. Maltsev müasir Bakının gözəlliklərini təsvir etdikdən sonra yazır:

« А как гармонический сочетаются современные здания с остатками старого города, с крепостными стенами, минаретом Сыныхкала, с Ханским двором, Диванхана...»

Axırıncı 4 – sözün əvəzinə tərcümədə “Divanxanın xan sarayı” ifadəsini oxuyanda gözlərimizə inanmadıq. Belə məlum oldu ki, orfoqrafiya və ya redaktə xətası olaraq, rus dilində Divanxana əvəzinə Divxana getdiyindən, bizim mütərcim də götürüb “Divan xanın xan sarayı” kimi qulağı dələn bir şey yazmışdır.

Bu yaxınlarda biz “Pravda” qəzetində (16 dekabr 1974) Ə. Kürçaylının “Çörək” şeirinin tərcüməsini oxuduq. Şair Lazar Şereşevskinin bu tərcümə üzərindəki işi əsl yaradıcı zəhmətə çox gözəl misal ola bilər. Yalnız ona görə yox ki, şeir bütün məna dəqiqliyi ilə tərcümə olunmuşdur və rus dilində də əla səslənir. Bir də ona görə ki, mütərcim ən qədim Azərbaycan sözlərini tərcümədə ustalılıqla yerləşdirmiş, ifadənin şəriyyətinə, bəzi qafiyə əlamətlərini qoruyub saxlamış, həm də aydınlığa tam nail olmuşdur:

Не даром наш язык из века в век.
Звучанье слов связал с их сутью тайной.
И сердце называем мы «урек»,
А хлеб – «чурек»
Тут сходство не случайно
Хлеб – сердце жизни
Быть тому и впредь:
Не терпит хлеб бездушья и притворства
Чем хоть однажды сердцем очерстветь
Уж лучше век питаться коркой черствой

Əlbəttə birdəfəyə, birnəfəsə tərcümə edib bu cür müvəffəqiyyət qazanmaq olmaz. Mütərcim yüz ölçüb bir biçəndə, söz üzərində işləyəndə, özü sözə heyran qalanda, sözü öz işinə tabe edib heyran qoyanda nəticəsi də belə fərəhli olur.

“Pioner” jurnalında dərc edilmiş bir tərcümədə yazılmışdır ki, “bütün işlərimi mənim əvəzimə nənəm görür. Yalnız dərslərimi özüm edirəm”. Aydın deyilmi ki, Azərbaycan dilində dərsi eləməzlər, hazırlayırlar, yaxud oxuyurlar?!

Hərfi tərcümə asan yol olduğu üçün tez yayılan, buna görə də qorxulu bir qüsurdur. Bəzən onun sayəsində meydana çıxmış “qələti – məşhurlar” təcrübəli qəzet işçilərinin də dilinə daxil olur və günlərin birində qəzet oxuyuruq ki, bir teatrın tamaşa salonunda bərk soyuq olduğundan “hamı şinel və kürklərdə, qulaqlı papaqlarda” oturubmuş. Halbuki, salonda vəziyyətdən asılı olaraq, papaqlı və ya papaqsız oturmaq mümkündür. Lakin papaqda oturmaq olmaz. Hərfi tərcümə o qədər özünə yer eləyib ki, respublika ali məktəblərinin birində çap olunmuş uşaq ədəbiyyatı proqramında məşhur Danimarka ədibi Andersen “Dat nağılıcı” kimi təqdim olunmuşdur. Uşaq ədəbiyyatını öyrənənlər nə qədər baş sındırsalar da Dat ölkəsinin harada olduğunu bilməyəcək, onu xəritədə tapmayacaqlar.

Bəzi tərcümələrdə mütərcimlərin üslub ağırlığına redaktorların isə redaktə pıntılıyinə yol verdiyinə bunun da öz növbəsində dilin rəvanlığına zərər vurduğuna şahid oluruq.

“Vaxtilə Dilbər, **onun** üçün nurlu bir çeşmə idi, elə bir əyilməyə bənddi ki, **o bu** qızın dostluq hisslərindən, **bu** çağlar çeşmədən istədiyi qədər sərinlik və tərəvət əxz etsin. Ancaq **o** vaxtlar **o**, sanki öz kişilik qürurunu sındırmayıb, qıza laqeyd yanaşmışdır. İndi isə əksinə, **o bu** qızın üstünlüyünü öz üzərində hiss edirdi və indi **o, bu** qızı ümumiyyətlə, əvvəlki kiçik bulaq şəklində su götürmək asan olan bulaq şəklində təsəvvür etmirdi...”

Bəzən tərcümədə bircə kəlmə söz cümlədəki sırasında yerinə düşməyəndə, üslubi uğursuzluq yaranır, məna, onun çaları dəyişir, indicə bir parçasını xatırlatdığımız “Dənizdə şəfəqlər” romanının lap əvvəllərində Xəzərdəki neft buruqlarından birində baş vermiş qəza təsvir olunur. Hadisə yerinə gələn böyük mühəndis Musayev vəziyyətlə tanış olduqdan sonra deyir:

“Mən elə bilirdim ki, belə olacaq”. Bu cümlədə **elə** kəlməsinin söz sırasında ikinci yerdə qoyulması ona zərif güman çaları vermişdir. Lakin əsərdəki hadisələrin məntiqindən çıxan budur ki, mühəndis vəziyyətin belə olacağını zəifcə güman etmirmiş. O qəti inanmış ki, quyunun iş rejimi pozulacaqdır. Çünki, yarım səhifə aşağıda biz onun geoloq Dilbərə dediyi bu sözlərini oxuyuram:

“Axı mən sizə xəbərdarlıq etmişdim ki, bura pozulmuş zonadır!” Buna görə də mühəndisin qəza yerindəki ilk cümləsi “**Mən elə bilirdim** ki, belə olacaq” yox, “Mən bilirdim ki, **elə** belə olacaq!” şəklində yazılmalı idi (Ruscasında da məhz bu cürdür: «Знал, что так и будет!»)

Üslubca ağır olduğu üçün dilin ahəngdarlığına, təhkiyənin gözəlliyinə ciddi xələl gətirən bir iki faktı da qeyd etməklə bu məsələni yekunlaşdıraq. Şoloxovun məşhur “Nifrət fənni” əsərinin tərcüməsində belə bir cümlə var: “Bizim vətənə olan sevgimiz qəlblərimizdə yaşayır, qəlbimiz döyündükcə bu sevgidə ürəyimizdə yaşayacaqdır...” Bu mətn şişirdilmiş və ağırlaşdırılmışdır. Qəlblərimizdə, qəlbimiz, ürəyimizdə sözlərindən biri, sonuncusu tamamilə artıqdır. Birinci halda isə, əvvəlində sevgimiz sözü olduğu

“miz” şəkilçisi çoxlu cəmlək əlamətini və əks etdirdiyi üçün “lər” şəkilçisinə ehtiyac yoxdur.

R. Taqorun “Qora” romanının tərcüməsində də üslubca qüsurlu olan belə cümlələr var:

“Ona elə gəlirdi ki, Qora həmin **axşamkı** söhbəti ilə **sanki** qıza söz vermişdi ki, bir də gələcəkdir”. “Qora hər səhər yaxınlıqda **yaşayan yoxsulları yoluxurdu.**”

Məlum olduğu kimi, “Faust”, habelə “İlahi komediya”, “Ulenşpigel əfsanəsi”, Heynenin, Bayronun, Şekspirin və digər dünya klassiklərinin əsərləri dilimizə əsasən rus dili vasitəsilə tərcümə olunmuşdur. Həmin əsərlərin böyük əksəriyyəti bu yolun imkanları daxilində müvəffəqiyyətlə Azərbaycan dilinə çevirmişdi.

Ə.Cəmilin uzun illər üzərində xüsusi səylə çalışdığı yaradıcılıq işi gözəl bəhrəsini vermişdir: Azərbaycan oxucusu öz “Faust”na malik olmuşdur.Bu gün tam məsuliyyətlə deyə bilərik ki, əlimizdə S. Vurğunun “Yevgeni Onegin” ilə yanaşı dura biləcək bir səviyyədə fundamental tərcümə əsəri var. Bir filosof-şairin, mütəfəkkir sənətkarın yarıməsrlilik zəhmətinin bəhrəsi olub, dünya klassikasının insan azadlığını tərənnüm edən əsərləri içərisində ölməz yer tutan “Faust” bu gün Azərbaycan dilində də qürurla səslənir. Təəssüf ki, müqayisələrimiz əsərin almancasına əsaslanmır. Lakin almancanı əla bilən yoldaşların (xüsusən professor Nəzakət xanım Ağayevanın) mülahizələri bu əsərin ruscası ilə azərbaycancasını qarşılaşdırmaqdan aldığımız gözəl qənaəti tamamlayır. Tərcümənin ən mühüm keyfiyyəti kimi qeyd etmək lazımdır ki, əsərdəki dərin bəşəri məzmun, müxtəlif həyatı və əfsanəvi hadisələr, əhvalatlar Azərbaycan dilində təbii səslənir və rəvan oxunur. Ə. Cəmil bu faciə əsərinin qəhrəmanlarının hər biri üçün onların bir-bəbir obraz kimi səciyyələnməsinə müvafiq ahəng tapmağa müvəffəq olmuşdur. “Faust” un dilindən verdiyi nümunə buna yaxşı misaldır:

Mən bir tora salıb saf qəlbimizi,
Yaltaq təriflərlə gətirib bizi.
Bu boş mağaraya çıxaran məlum,
Məşum qüvvələrə min lənət olsun!
Lənət ilk addımda bizi çaşdıran
Lovğa təkəbbürə, bədgümanlığa,
Lənət zahirliyə, göz qamaşdıran.
Gözəllik önündə kor heyranlara!
Şirin röyalarda bizi aldadan,
Şərəf də, Şöhrət da yalandır, yalan!
Min bir lənət olsun mülkiyyətə,
Qəlbə fərəh vara – dövlətə
Arvada , uşağa, kənizə, qula
Bütün ev – eşiyə, torpağa, pula!
Böyük xəzinələr vədi ilə hərdən
Cəsur əməllərə bizi sövq edən
O qızıl allahı Mammona lənət!
Bizi əyyaşlığa, qayğısızlığa
Odur şirnikləndirən,bax, ona lənət!
Lənət məhəbbətin səfasına da.
Üzüm şirəsinin şəfasına da.
Ey ümid, ey inam, lənətlər sizə,
Lənətlər ən əvvəl öz əsrimizə!

Ə. Cəmil fikri dəqiqliklə yanaşı orijinalın bədii xüsusiyyətlərini mühafizə etmək üçün də, yaradıcılıq zəhmətinə qatlaşmışdır. Mütərcim yeri gəldikcə hecanın demək olar ki, bütün bölgülərindən istifadə etmişdir; Faustun ağır, fikirli bəzi monoloqlarının 14-lüklə, Yelenanın oynaq müraciətlərinin 5-lüklə, xor mətninin 7-lüklə və s. verilməsi bu mürəkkəb quruluşlu əsərin Azərbaycancasına yaxşı mənada bir əlvanlıq aşlamışdır. Ə. Kürçaylı da “İlahi komediya”nın bir sıra rus tərcümələri ilə tanış olmuş, lakin əsas fikrini o, Dante poemasının M. Lozinski tərəfindən tərcümə olunmuş son variantına verməyi qət etmişdir. Əsərin rus dilində ən mötəbər və mükəmməl variantı olan bu tərcümə ilə M. Lozinski SSRİ dövlət mükafatına layiq görülmüşdür. Respublikamızın partiya mətbuatında haqlı olaraq təqdir edilmiş Azərbaycan tərcüməsində irəlidəki rus tərcümələrinə məxsus bəzi qüsurlar nəzərə alınıb islah edilmişdir. Bir mütərcim kimi Ə.Kürçaylının işi ona görə mürəkkəb olmuşdur ki, o, Dante poemasının məzmun dəqiqliyinə nail olmamağa çalışmaqda yanaşı, əsərin bədii quruluşunu da saxlamış, onun 3–lük bəndlərindəki misraların sayını, hətta xeyli çətin olan qafiyələnmə qaydasını da orijinaldakı kimi bərpa etməyə böyük zəhmət sərf etmişdir.

Belçika ədəbiyyatının bütün dünyada tanınan nümunəsi – “Ulenşpigel əfsanəsi” üzərində işləkən Beydulla Musayev də müəyyən çətinliklərlə qarşılaşmışdır. Bu əsər tədqiqatçıların yazdığına görə, Belçika ədəbiyyatının özünün də digər nümunələrindən janr, dili, üslubu, təsvir və ifadə vasitələrinin xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Burada “tarixi hadisələr də təsvir olunur lakin bu əsər adi mənada tarixi roman deyil; romanda material xüsusi bir üslubda işlənmiş, həm folklor motivlərin, həm də yazıçının öz fantaziyasının məhsulu olan bədii uydurma ilə birləşmiş, nəticədə sənədli bir əfsanə adlandırılıla biləcək bir roman yaranmışdır”. Belə bir əsərin yeri gəldikcə xalq danışq dilinin canlı ahəngindən, oynaq yumorundan istifadə yolu ilə Azərbaycan ədəbi dilinə tərcüməsi Beydulla Musyevin növbəti yaradıcılıq nailiyyəti kimi qiymətləndirilməlidir.

Rus və Avropa ədəbiyyatından tərcümə sahəsində qocaman yazıçı və mütərcim M.Rzaquluzadənin də xidmətləri böyükdür. Öz xələflərinə müraciətlə “Tabutumun üzərinə qılnc qoyun, çünki mən bəşəriyyətin azadlığı uğrunda mübarizədə cəsur bir əsgər olmuşam”deyən alman şairi Henrix Heyneni Azərbaycan oxucusu üçün məhz M.Rzaquluzadə açmışdır desək, əsla yanılmarıq. Onun təqribən iyirmi illik zəhmətinin barı olan Heynenin “Seçilmiş əsərləri” klassik alman poeziyasından Azərbaycan dilində çap olunmuş ən mükəmməl nümunədir. Biz yalnız ona görə belə demirik ki, həmin kitabın 300-dən artıq səhifəsi vardır. Bir də ona görə belə deyirik ki, kitab xüsusi qayğı ilə, şövqlə tərtib edilmiş, Heynenin gənclik iztirablarının, məhəbbət duyğularının ifadəsi olan lirikasından başlamış, ağalar-qullar dünyasının alınına mıxladığı kəskin siyasi ittihamlarına, qiymətli poemalarına qədər yaradıcılığının bütün sahələrindən zövqlə seçilmiş nümunələr müvəffəqiyyətlə tərcümə edilmişdir. Seçmə və tərtib işinin özünün həcmi təsvir etmək üçün göstərək

ki, həmin kitabdakı şer və poemaları mütərcim Heyne əsərlərinin on cildindən seçib ayırmışdır.

Azərbaycan şair və yazıçılarının rus ədəbiyyatından tərcümələri bu dilin vasitəsilə digər ədəbiyyatlardan tərcümələrə nisbətən əsasən ona görə qənaətbəxşdir ki, qələm yoldaşlarımızın çoxu rus dilini yaxşı bilir və müntəzəm olaraq bu sahədə vərdişlərini təkmilləşdirir, biliklərini zənginləşdirirlər. Vladimir Qafarovun bayatılarımızdan, Abram Plavnikin Qasım bəy Zakirdən rus dilinə, Samvel Qriqoryanın Sabirdən, Oleq Xaçunsun Aşıq Ələsgərdən erməni dilinə, Li Sepperin Rəsul Rzadan və İ.Əfəndiyevdən eston dilinə, Leyla Eradzenin Azərbaycan nasirlərindən gürcü dilinə, Vaqif Arzumanovun Nigər Rəfibəylidən, Fikrət Qocadan Litva dilinə tərcümələrinin müvəffəqiyyət qazanıb dönə-dönə çap olunması, Li Sepperin isə Rəsul Rzanın “Tükənməzlik” kitabının tərcüməsinə görə Yuxan Smuul adına respublika mükafatına layiq görülməsi həmin yoldaşların mütərcim kimi başqa keyfiyyətlərlə yanaşı məhz yuxarıdakı tələblərə də cavab verməsilə əlaqədardır.

Mübariz, Məmmədaga Sultanov, Qulamhüseyn Beqdeli, Əbulfəz Hüseyni və Abbasəli Sarovlunun farsdilli poeziyadan, Dilarə Əliyevanın gürcü ədəbiyyatından, Abbas Abdullanın Ukrayna dilindən, Abdulla Dağçaylının avarcadan, Xəlil Rzanın özbəkədən, tərcümələri də buna görə rəğbətlə qarşılanmışdır. X.Rza çoxdandır ki, özbək ədəbiyyatını öyrənir; o, dəfələrlə, həm də uzun müddət Özbəkistanda olmuş, yazıçı, alim, naşir və mütərcimlərlə görüşmüş, fəhlə və kolxozçuların söz-söhbətində iştirak etmiş, xalq danışıq dilinin ahəngini qavramış, özbək dilini öyrənmişdir. İki xalqın övladı, görkəmli özbək şairi Maqsud Şeyxzadə haqqında onun bütün yaradıcılığını orijinaldan oxumaq əsasında yazdığı monoqrafiya X.Rzaya bu sahədə çox kömək etmişdir.

Estoniyada hazırda 70 xalqın ədəbiyyatından tərcümə edilmişdir. Bunun mühüm bir qismi sətri tərcüməsiz, birbaşa orijinaldan icra olunub. Son vaxtlarda Estoniyada “Sasunlu Davud” erməni dilindən, K. Qamsaxurdiya və N. Dumbadzenin əsərləri gürcü dilindən, Rudəki tacik dilindən, Bir sıra məcmuələr isə özbək, belorus və Ukrayna dillərindən tərcümə edilmişdir. Eston qardaşlarımız buna necə müvəffəq olmuşlar? Orada ali məktəbdə təhsil alan poetik istedadla malik gənclərin bəzilərinin şəxsi arzularını və meyllərini nəzərə alıb Ukrayna, Belorusiya, Zaqafqaziya və Orta Asiya ali məktəblərinin filoloji fakültələrinə ezam edirlər. Təbiətən şair olasan, dil öyrənməyə həvəsin ola, özü də bir neçə milli respublikanın dilində təhsil alıb, onun adamlarının arasında yaşayasan. Bu dildən tərcümə etmək üçün bunlardan da gözəl, ilkin şərtlər təsəvvür etmək çətindir. Yazıçılar İttifaqımızın tərcümə bölməsi Azərbaycan Dövlət Universitetinin və Respublika pedaqoji institutlarının rəhbərləri ilə birlikdə bu təcrübəni bizdə də geniş tətbiq etsələr daha faydalı olardı.

Mərhum professor Əli Sultanlının antik ədəbiyyata dair müntəxəbat hazırlamaq sahəsində nəcib fəaliyyətini də burada qeyd etmək istərdik. Vaxtilə o, klassik yunan və Roma sənətkarlarının bizim ali məktəb proqramına daxil olan əsərlərindən ibarət iki müntəxəbat tərtib etmişdi. Roma ədəbiyyatına həsr olunmuş müntəxəbatdakı

əsərləri Əli Sultanlı özünün rus dilini bilən və poetik istedadı ilə diqqəti cəlb edən tələbələr arasında bölüşdürmüşdü. On beş ildən çoxdur ki, bu kitab ali məktəblərimizin filologiya fakültələrində dərslük vəzifəsini müvəffəqiyyətlə yerinə yetirir. Kitabın tərcüməçiləri o zaman ali məktəb tələbəsi, yaxud aspirantı, müəllimi olan B.Vavabzadə, Ə.Kürçaylı, A.Aslanov, T.Hacıyev, Ayaz Vəfalı, Y.Qarayev, Hüseyn Kürdoğlu, Ş.Salmanov, Arif Abdullazadə, Ağacavad Əlizadə, Firudin Ağayev və başqaları idi. Bəziləri ilk qələm təcrübələrini çap etdirən həmin mütərcimlərin çoxu indi respublikamızın görkəmli şairi, tənqidçisi, alimi və mütərcimi kimi tanınmaqdadır. Bu məlumatı verməyi ona görə lazım bildik ki, indi artıq həmin müntəxəbatların birbaşa orijinaldan tərcümə edilməsinin vaxtı gəlib çatmışdır. Bu təcrübədən professor Pənah Xəlilovun “SSRİ xalqları ədəbiyyatı müntəxəbatı” kitablarının genişləndirilmiş gələcək nəşrlərində də istifadə etmək yararlı olardı.

Ali məktəb proqramına müvafiq olaraq ingilis, fransız,alman ədəbiyyatlarına dair antologiyalar da hazırlamaq günün vəzifələri sırasında durur. İndi söz Xarici Dillər İnstitutu və digər ali məktəblərimizin müvafiq kafedraları ilə birlikdə Yazıçılar İttifaqının və onun tərcümə bölməsinindir.

Əlbəttə Puşkini ruscadan tərcümə etdiyimiz kimi, Mirzo Tursunzadənin tacikcədən, Musa Cəlili tatarcadan, Heyneni almancadan, Bayronun ingiliscədən tərcümə etməklə onların əsərlərinin ətrini, mənə gözəlliyini daha çox mühafizə etmiş olarıq. Bir sözlə, istiqaməti ona yönəltmək lazımdır ki, rus dilindən bir qayda olaraq əsasən məhz rus yazıçılarının əsərləri tərcümə olunsun. Qeyri – rus dillərində yazılmış bədii əsərlərin onların yarandığı dildən tərcüməsi, tərcümənin müvəffəqiyyətli çıxmasının ən mühüm şərtlərindən biri olaraq qalır. Son zamanlarda gənc mütərcimlərdən Feyzulla Ağayev, Sabir Mustafayev, Zahid Məmmədov, Səkinə Hüseynova, Hamlet Qocayev və başqaları ingilis, alman, fransız və ispan dillərindən tərcümə ediblər. Bunu təqdir etmək lazımdır. Qoy həmin yoldaşlar öz vərdişlərini təkmilləşdirsinlər və onların sıraları əcnəbi dilləri mükəmməl bilən gənc istedadların hesabına daha da sıxlaşsın. Lakin birbaşa əcnəbi dildən edilən tərcümə hələ yüksək keyfiyyətli tərcümə deyil. Bu cür tərcümələri də yaxşısı pisi var. Böyük Avstriya ədibi Stefan Sveyqin “Novellalar” kitabı dünyada tanınmış bu yazıçının Azərbaycan dilində ilk kitabıdır. Əlamətdar cəhət budur ki, “Novellalar” dilimizə orijinaldan – almancadan tərcümə edilmişdir. Zahid Məmmədovun tərcüməsində “Yad qadının məktubu” müvəffəqiyyətlidir. Bu novellada insan xarakterləri, psixoloji ardıcılıq Azərbaycan dilində təbii və rəvan təqdim edilir. Onu oxuyarkən tərcümə olduğunu bir anlığa unudursan. Təəssüf ki, Həmid Arzulu yoldaşın tərcümə etdiyi “Bir qadının həyatından 24 saat” hekayəsi haqqında bu sözləri demək olmaz. Məsələ onda deyil ki, mütərcim “Həyatının düzən yolu”, “müstəqil bir vacd” kimi dilimizə yad ifadələr, “nazik dodaqları olan kiçik aözi açılmışdır” kimi qeyri bədii cümlələr işlənir. Aşağıdakı parçaların müvəffəqiyyətli tərcümə olunduğunu müəyyən etmək üçün əsərin almancasına baxmağa ehtiyac yoxdur:

“... düşünürsünüz ki, Frau Anriet kimi **bir qadın** günahsız olaraq gözlənilməz **bir** macərəyə uya bilər və **o, bu** zaman elə hərəkət edə bilər ki, **bir** saat bundan əvvəl **bu** hərəkət onun üçün ağlasığmaz imiş və **buna** görə də **onu** heç də təqsirləndirmək lazım deyildi?”

“Xidmətçi şikəst bir adam olduğu kimi qayğı ilə ona qollarını geyinməkdə kömək etdi”.

“Üstündə 4 patronu olan tapancadan və xaç anası knyazına X. tərəfindən ona hədiyyə verilmişdir... Üzərində qiymətli daş – qaş olan xaçdan başqa heç nəyi qalmır”.

Birinci və üçüncü parçaların böyük təshihə ehtiyacı olduğu göz qabağındadır. İkinci parçada fikir təhrifinə yol verilmişdir, əsərin digər nəşrlərini oxuyanlar bilərlər ki, novellanın qəhrəmanlarından olan 24 yaşlı gənc şikəst deyildir, xidmətçiyə gəldikdə isə aydın məsələdir ki, şikəst adamı asılıqda xidmətçi saxlamazlar. Bu cür misallardan yenə də gətirmək olar. Lakin elə bunlar da kifayətdir ki, “Bir qadının həyatından 24 saat” novellasının tərcüməsini qüsurlu olduğunu yəqinlik hasil etmək.

Yaşadığımız dövrdə çox böyük vüsət alan, gələcək üçün daha böyük inkişaf perspektivlərinə malik olan bədii tərcümə işi Yazıçılar İttifaqı, qəzet və jurnal redaksiyaları, nəşriyyatlar habelə ali məktəblərin müvafiq kafedraları qarşısında yeni vəzifələr qoyur. Bədii tərcümə işinin həyatla, mədəni quruculuğumuzun konkret vəzifələri ilə sıx əlaqə şəraitində planlaşdırmaq lazımdır. Qarşıdan gələn hər bir ili üçün, xalq təsərrüfatının və mədəniyyətin inkişafına dair beşillik planlar işığında Azərbaycan dilinə bədii tərcümənin planlarını vaxtaşırı ədəbi ictimaiyyətin müzakirəsinə verməyin ciddi əməli əhəmiyyəti ola bilər. Nəşriyyatların tərcümə bölmələrində çalışan əməkdaşların ixtisasca təkmilləşməsi, həmin şöbələrin redaktor və mütərcim kadrları ilə qüvvələndirilməsi də mühüm vəzifələrdəndir. Tanış olduğumuz tərcümələr göstərir ki, mütərcimin əlindən çıxan, lakin ikinci və daha iti bir gözlə oxunulacaq təqdirdə asanlıqla aradan qaldırıla bilən xəta çox vaxt məhz mütəxəssis bir redaktorun əlinə düşmədiyi üçün tərcümənin əl yazmasından bir başa kitabın səhifələrinə gəlib çıxır. Tərcümə kitablarının çapa hazırlayarkən onların tərtib, nəşriyyat və poliqrafiya tələblərinin müasir səviyyədə olmasına xüsusi qayğı göstərmək lazımdır. Bədii tərtib zamanı kağız, cild, şrift və s. seçərkən bütün bunların əziz qonağa göstərilən ehtiram səviyyəsində olmasına fikir verilməlidir. Həmin tərcümələr bir qayda olaraq müqəddimə, yaxud söz ardı, çətin anlaşılan kəlmələrin izahı, coğrafi, tarixi və əfsanəvi adlar göstəricisi ilə təchiz olunmalıdır. Əsrimizin ilk onilliyində xalqımıza Sabir qədər yaxın və doğma olan digər bir şair təsəvvür etmək çətinidir. Lakin mütəxəssislərin, bəzi yaşlı, təcrübəli müasirlərimizi çıxmaq şərti ilə indi çoxlu oxucu tapmaq olar ki, məsələn, Sabirin təziyanələrində xatırladılan bütün tarixi hadisə və şəxsiyyətləri, mətbuat nümunələrinin adlarını və mahiyyətlərini yaxşı bilsin? Odur ki, Seyid Hüseynin, Həbib Səmədzadənin, Əziz Mirəhmədovun və Məmməd Məmmədovun hazırlayıb nəşr etdirdikləri “Hop –hop namə”lərin 355–səhifəlik kitabında 5-cə səhifəlik də şərh və izhata rast gəlmirik.

Kim deyə bilər ki, keçən əsrin rus həyatı ilə son dərəcə möhkəm bağlı olan rus şairinin əsrimizin 60 – cı illərində Azərbaycan dilində çıxan tərcüməsini bu cür şərh və izahata ehtiyacı yoxdur?!

Bu cəhətdən nəşriyyatların xəsisliyi bəzən o dərəcəyə çatır ki, başqa şərhlər və izahlar bir yana dursun, əsərin hansı dildən tərcümə edildiyini belə kitabın bir küncündə göstərməyi lazım saymırlar. Məsələn, XIX – XX əsrlərin fransız nasirlərindən Jul Renarın “Gündəlik” kitabçasını almış gənc və təcrübəsiz oxucu bu əsərin kimə məxsus olduğunu və hansı dildən tərcümə edildiyini müəyyənləşdirmək, müəllifin tərcüməyi – halına dair müxtəsər bir məlumat almaq üçün köməkçi ədəbiyyat axtarmalı olacaqdır.

“Neçə şair varsa, bir o qədər də üslub mövcuddur” deyiblər. Həmin kəlamı bir qədər dəyişdirib demək olar ki, necə mütərcim varsa, bir o qədər də mütərcim üslubu vardır. Belə olan surətdə rus klassiklərinin şer kitablarının dilimizə tərcüməsində yol verilən çox üslubluluğu necə qiymətləndirmək lazımdır? Məsələn, Lermontov poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcüməsindən 17 mütərcimin iştirakı, yaxud Nekrasovun “Seçilmiş əsərləri”nin 13 – şair tərəfindən tərcümə edilməsi yaradıcılıq incəlikləri və üslubu vəhdət baxımından təqdirəlayiqdirmi? Xüsusən poeziya əsərlərinin tərcüməsində kollektivçilik elə bir arzu edilməz əlvanlığa gətirib çıxarır ki, ən təcrübəli redaktor belə onun öhdəsindən gəlməyə qadir deyil. Əlbəttə, biz bir şairin rus qələm yoldaşlarının əsərlərindən, yaxud klassik poeziyasından istədiyi vaxt hər hansı bir əsəri tərcümə və çap etdirməsini ancaq alqışlayırıq. Lakin söhbət nəşriyyatın irəlicədən planlaşdırdığı tərcümə kitabından gedirsə, bunu vaxtındaca öz yazı üslubu, psixoloji aləmi, maraq dairəsi və s. etibarilə müəllifə daha yaxın olan, onun əsərlərinin tərcüməsi sahəsində artıq müəyyən nailiyyətlər qazanmış bir Azərbaycan şairindən xahiş etmək daha məqsədə uyğun olmazmı? Bu deyilənlərdən heç də o nəticə çıxarılmamış ki, biz bir klassiki ömürlük bir mütərcimin adına yazılıb, onun başqaları tərəfindən tərcüməsini rədd edirik. Əsla yox? Hər zamanın bədii tərcümə qarşısında irəli sürdüyü müasir tələbləri var və həmin tələblərə əsasən də rus poeziyasının görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığını Azərbaycanda da gələcək nəsillər dönə - dönə qayıdacaqlar. Bu baxımdan istedadlı şair İsa İsmayılzadənin Mayakovski yaradıcılığından tərcümələr etmək təşəbbüsü bizi sevindirir. O, şairin indiyədək dilimizdə səslənməmiş “Qulaq asın” və “Möcüzə” şerlərinin tərcümə edib oxuculara çatdırmışdır. (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 30 iyun 1973). Yenə əvvəlki sözüümüzün üstünə qayıdırıq. Bir kitabın 17 şair tərəfindən tərcüməsi işin sürətini və həmin kitabın yubileyə, yaxud bir mədəniyyət bayramınadək çıxmasını təmin edir. Lakin unutmmaq lazım deyil ki, yubileylər keçir, kitab isə bəzi qüsurların da içində olmaq şərtilə həmişə qalır.

Planlaşdırma ilə əlaqədar olaraq bunu da qeyd etmək vacibdir ki, biz də bir qisim tərcümə əsərləri dönə - dönə çap olunduğu halda, müasir sovet ədəbiyyatının bəzi çox görkəmli simalarının ittifaq və dünya miqyasında tanınan əsərlərini oxucularımız hələ də ana dilində mütaliə edə bilmirlər.

Zəmanəmizin gözəl şairi, ədəbiyyatımızın ağsaqqalı Nikolay Tixonovun Azərbaycan dilində bu vaxtadək bir dənə də olsun poeziya kitabı yoxdur. Böyük Vətən müharibəsi cəbhələrində sovet adamlarının qəhrəmanlığını geniş bədii lövhələrdə sənətin orijinal vasitələri ilə əks etdirən K. Simonovun romanlarının heç biri Azərbaycan dilində kitab kimi buraxılmamışdır. Eyni sözləri Bakıxanovun, Bondarevin və başqalarının da həmin mövzuda yazılmış qiymətli əsərləri haqqında demək olar. Azərbaycan ədəbiyyat sevrələrinin bu əsərlərə böyük mənəvi ehtiyacı var.

Rus nəzəri tənqidinin dünyada tanınmış nümayəndələri Belinski, Dobrolyubov və Çernışevskinin Azərbaycan dilində kitabları artıq çoxdan az tapılan bibliografik nadir nüsxələrə çevrilmişdir. Sovet ədəbiyyatşünaslığının və estetik fikrinin qiymətli nümunələri olan B. Suçkovun “Realizmin taleyi” kitabının, Q. İ. Lomidzenin, M.İ. Qrafçenkonun, V. H. Şerbinanın müasir ədəbi problemlərə dair monoqrafiyalarının tərcüməsini də biz bu sahədə vacib vəzifələrdən hesab edirik.

Azərbaycanda bədii tərcümənin tarixinə, nəzəriyyəsinə və təcrübəsinə M. Arifin, Cümşüd Əzimovun, Samir Qurbanovun, Əsgər Ağayevin, Bayram Tahirbəyovun, Məmmədəğa Sultanovun, Həbib Babayevin, Cəlal Məmmədovun, Fəridə Vəlixanovanın və başqalarının məqalə və kitabları həsr olunmuşdur. Son illərdə Gültəkin Sultanova, Oktay Babayev və Vəkil Hacıyevin bu sahədə maraqlı çıxışları müşahidə edilməkdədir. Lakin tərcümə məhsulunun həcminə nisbətən tərcümə haqqında dövrü mətbuatda yazılar xeyli azdır. Bəzi resenziyalar haylı – küylü təriflərdən ibarət olur. Bu cür təriflər şit təsir bağışladığı kimi, mütərcim zəhmətini yerə vuran inkar ruhlu tənqid də heç kəsə lazım deyil. Mütərcimin nəyə müvafiq olduğunu, yaxud uğursuzluqlara düşər olduğunu konkret faktlar əsasında göstərmək lazımdır. Bədii tərcümə ilə məşğul olan yoldaşların böyük dəstəsinin əməyini vaxtaşırı ümumiləşdirən icmal məqalələrini barmaqla saymaq olar.

Onu da qeyd etmək ki, tərcümə sahəsində ədəbi həyatımızın çox mühüm faktları bəzən tənqidin və nəzəri fikrin diqqətindən yayılır. Şoloxov əsərlərinin 8, Qorki əsərlərinin 15 – cildə Azərbaycan dilinə çap olunması respublikamızda bədii tərcümə sahəsində öz miqyası və mahiyyəti etibarilə misilsiz ədəbi – mədəni hadisələr idi. Bu çoxcildliklərin müsbət təcrübəsinin ümumiləşdirməyə, yol verilmiş bəzi qüsurlarını tənqid etməyə, nəticələr çıxarmağa bu gün də ehtiyac vardır. Təəssüf ki, məlumat xarakterli yazıları və tək – tük kiçik məqalələri çıxmaq şərtilə həmin hadisələr biz də geniş müzakirənin predmetinə çevrilmədi. Bu işlər bilavasitə məşğul olan tərcümə bölməmiz nəşriyyatla əlaqə saxlayıb ciddiliklə həmin tərcümələrin müzakirəsini keçirməyin qayğısına qalmadı.

Biz də son illərdə o qədər çox tərcümə materialı toplanmışdır ki, onu ümumiləşdirməyə, qazanılmış təcrübə əsasında elmi – nəzəri və əməli nəticələr çıxarmağa, tövsiyələr hazırlamağa böyük ehtiyac duyulur. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin tərcümə məsələlərinə dair 1974 – cü ilin sonlarında keçirdiyi “Dəyirmi stol” müşavirəsi, həmin qəzetin “Kommunist” qəzetinin, “Azərbaycan” jurnalının dərc etdikləri bəzi məqalələr bu sahədəki ehtiyacı ödəmək üçün hələ azdır.

Rus dilindən tərcümələrin bir qismindən, həm də əsasən onların ümumi məsələlərindən bəhs etdik. SSRİ xalqları, Avropa və dünya ədəbiyyatlarından ana dilimizə tərcümələrin, kinossenariərin, radio və televiziya verilişlərində istifadə olunan ədəbi mətnlərin tərcüməsi, bədii tərcümənin sənətkarlıq məsələləri ətraflı təhlilə möhtacdır.

Lenin mükafatı laureatı M. S. Şaginyanın məqalələrinin birində deyilir: “ Şərq dilləri ailəsində Azərbaycan dili ən çox imkanlara və geniş yayılma perspektivlərinə malik olan dillərdən biridir. Ecazkar dərəcədə aydın, asan və lakonik olan bu dil Şərq nitq mədəniyyətinin bütün gözəlliklərini özündə toplamışdır. Onu öyrənmək asandır, həmin dili biləni isə bütün Şərqdə başa düşürlər”. Lermontovun Azərbaycan dili haqqında yazdıqlarından təqribən 135 – il sonra, sovet ədəbiyyatının ağbirçəyi, doğma erməni dilindən, əsas əsərlərinin yazdığı rus dilindən savayı, bir neçə xarici dili də mükəmməl bilən sənətkar tərəfindən deyilmiş bu fikir, dilimizin gəlib çatdığı müasir yüksək səviyyənin, onun geniş miqyasda inkişaf üçün böyük imkanlara malik olduğunu bir daha təsdiq edir.

Biz inanırıq ki, rus, sovet və dünya klassikasının görkəmli əsərlərini bu dildə yenidən canlandırmaq, beləliklə də xalqlar arasında dostluq, qardaşlıq tellərini getdikcə qüvvətləndirmək, mədəniyyətlərin və ədəbiyyatların qarşılıqlı əlaqə və təsirini inkişaf etdirmək üçün Azərbaycan yazıçıları, mütərcimləri bundan sonra daha fəal yaradıcılıq əzmi ilə çalışacaqlar.